

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

ҒТАР 17.09.91

Ғылыми мақала

Қ. Әбдезұлы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан***Профессор Темірбек Қожакеев және алаштану**

Аңдатпа. Мақалада көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожакеевтің алаштану ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ғалымның XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының әдеби, мәдени және қоғамдық-саяси мұрасын зерттеудегі қызметін бағамдау, оның тарихи тұлғалардың шығармашылық мұрасын ғылыми айналымға енгізудегі еңбегінің маңызын айқындау. Негізгі назар кеңестік кезеңде есімдері мен еңбектері ұзақ уақыт бойы зерттеуден шеттетілген Алаш қайраткерлерінің мұрасын қайта жаңғырту мәселесіне аударылады. Профессор Темірбек Қожакеевтің архив материалдары мен XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы мерзімді басылымдар негізінде жүргізген ізденістері, әсіресе Нәзір Төреқұловтың әдеби, ғылыми және мәдени қызметін зерттеудегі еңбегі сипатталады. Ғалымның «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» атты еңбектерінің алаштану тарихындағы орны көрсетіледі. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлының бірлескен оқулық-хрестоматиясын, Алаш зиялыларының әдеби мұрасын зерттеу мен насихаттаудағы қызметі сараланады. Мақалада Темірбек Қожакеевтің ғылыми ізденістері кеңестік идеологиялық шектеулер жағдайында ұлттық әдебиет пен мәдениет тарихының көмескіленген тұстарын қалпына келтіруге бағытталғаны атап өтіледі. Ғалымның ұстаздық қызметі мен қазақ журналистикасы мамандарын даярлаудағы еңбегі де назардан тыс қалмайды. Нәтижесінде профессор Темірбек Қожакеевтің алаштану және Нәзір Төреқұлов мұрасын зерттеу бағыттарының дамуына елеулі үлес қосқан ғалым екендігі тұжырымдалады. Мақаланың ғылыми-танымдық маңызы Алаш мұрасын тарихи тұрғыдан бағалау және ұлттық рухани құндылықтардың сабақтастығын танытумен анықталады.

Түйін сөздер: Темірбек Қожакеев, алаштану, Алаш қозғалысы, Нәзір Төреқұлов, қазақ әдебиетінің тарихы, ұлттық зиялылар, архивтік мұра, әдебиеттану, тарихи жады, ұлттық руханият

DOI: <https://doi.org/10.71078/y9btgy13>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Қазақ елінің, қазақ жұртының тағдыры сынға түскен тарихи белестерде, алмағайып замандарда әсіресе қазақ оқығандары, ұлт зиялылары жанқиярлық еңбек көрсетті. Ұлт болашағын ойлап қам жеген, халқы үшін от пен суға түскен, азап шеккен, керек болса осы мақсатта басын бәйгеге тігіп, жан қиған да осы Алаш арыстары болды. Әсіресе, ұлттық тәуелсіздік үшін күресте олардың бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тізе біріктіріп, ел санасын оятудағы қыруар еңбегін есшуақытта ұмытуға болмайды. Елдік мұраттардың жарқырап көрінген тұсы да осы жылдар болды десек қателеспейміз.

Алайда, 1937 жылдың қырғынында осынау қазақтың қаймағы болған арыстарымыз барлығы түгелдей дерлік репрессияға ұшырап, басым көпшілігі ату жазасына кесілді. Ажалдан аман қалғандарының өзі ұзақ жылдар бойында қуғын-сүргінге ұшырады. Ал

олардың жанұясы, ұрпағы, ағайын туысы көрген азап пен ашаршылық зардаптарын айтып жеткізу қиын. Осының барлығын ойлап отырсақ, бүгінгі тәуелсіздігімізге, жылдан-жылға қарқындап дамып, іргесін бекіте бастаған егемен еліміздің, әсіресе оның әлем мойындап отырған халықаралық беделінің бүгінгі биігіне қаншама тар жол тайғақ кешуден өтіп жеткеніміз көз алдымызға келеді.

Осылайша, қазақ ұлтының бүгінгі жарқын болашағын жақындатуға, оның іргетасын қаласуға сонау өткен XX ғасырдың алғашқы жылдарында аянбай еңбек еткен, қыруар жұмыс жасаған Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Смағұл Садуақасұлы, Тұрар Рысқұлұлы т.б. көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, әйгілі ақындар мен қаламгерлердің бел ортасында Нәзір Төреқұловтың да есімі жарқырап көрінеді. Алаш идеясы бастарын біріктірген осынау бір топ саңлақтарымыздың қоғамдық және саяси өміріміздің әр саласында еңбек етіп, сол арқылы әрқайсысының түптің түбінде ұлттық тәуелсіздігімізге қол жеткізуге әрекет жасағандығын аңғарамыз.

Ең бастысы, Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы бастаған Алаш қайраткерлері қазақ ұлтының сол тұстағы тағдырын, тарихи дағдарысын кездейсоқ жағдай емес, қызыл империяның, яғни билік басына біржолата келген кеңес үкіметінің, большевиктік, коммунистік партияның күштеп саналы түрде жүргізген отаршылдық, шовинистік және алдау саясаты екенін білді. Олар бұл саясаттың әдіс, тәсілдерін әшкерелеп және оның түптің түбінде қазақ халқын түбегейлі жоюға бағытталғанын да аңғарды.

Мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төреқұлов та осы идея үшін күресті, азабы мен абыройы қатар түсіп жатқан, қатал да қатыгез тағдыр кешті. Оның өмір жолына қарап отырсақ, қоғамдық және саяси қызметінің барлық белестерінде алдымен ұлтына, туған халқына аянбай көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Керек болса, осы мақсатта қолына қалам алып ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тіл ғылымы мен баспасөзі үшін, бір сөзбен айтқанда жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін қаншама құнды дүниелер жазып тастап кетті.

Осы орайда қалам қайраткерінің осынау баға жетпес құнды мұралары жайында алғашқы іргелі ой-пікірлерді айтқан, сүбелі-сүбелі мақалалар жазған бір ғалым ағамыздың ерен еңбегін атап өтпеу қиянат. Ол өмірден өтіп кеткен, күллі қазақ журналистерінің ұстазы, қажырлы, қайсар ағамыз, көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожакеев еді.

Профессор Темірбек Қожакеев сонау 80-жылдардың аяғы мен 90-жылдардың басында-ақ осынау тақырыпты терең қазып зерттеді. Әсіресе Нәзір Төреқұловтың әдебиетші, сыншы, өнертанушы, мәдениет қайраткері ретінде еңбегін Темірбек Қожакеев ағамыз архив деректерін сарыла іздеп, тапжылмай отырып, 20-30 жылдардағы «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Жас азамат», «Ұран» газеттері мен «Айқап», «Абай», т.б. журналдардың тігінділеріндегі сарғайып кеткен жарияланымдарды жинастырып, зерттеп, салыстыра отырып тарихи ақиқатты қалпына келтірді.

Өзі де сол жылдары 1986-ның қақаған қысында қазақ жастарының ұлт-азаттық үшін күресіне ұласқан Желтоқсан үшін жұмыстан қуылып, партиядан шығарылып, жазықсыз қудалауда жүрсе де, тынбай ізденіп, жүдеген көңілге медеуді, жүрек емін осынау Алаш арыстарының жазғандарынан, солардың тағдыр соқпағынан, рухани күш-қуатынан тауып еді.

Профессор Темірбек Қожакеевтің 90-жылдардың басында жарық көріп, оқырман қолына тиген: «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» атты еңбектерінде сол жылдары әлі де тарихи толық бағасын ала алмай келген Н.Төреқұлов, С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Т.Жүргенов, С.Сәдуақасов, Б.Сүлеев, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов,

И.Тоқтыбаев, М.Жолдыбаев, Ш.Тоқжігітов, А.Асылбеков сынды арыстарымыздың әсіресе қазақ әдебиетіне, қазақ мәдениетіне сіңірген орасан зор еңбегі ғылыми-танымдық негізде арналата зерттелді. Себебі 80-жылдардың соңына шейін осынау Алаш арыстарының ұлтқа сіңірген еңбегі, ұлт-азаттық жолындағы күресі, ұлттық мұраттар мен ұлттық мүддені бірінші орынға қойған ұлы мақсаттары туралы барлық ақпараттарға тыйым салынды. Жабық болды.

Осы орайда тарихшы, академик Мәмбет Қойгелдиевтің: «80-жылдардың соңына шейін XX-шы ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметіне арналған бірлі-жарым мақалалар болмаса, бұл тақырыпты арнайы зерттеу объектісі есебінде алған монографиялық деңгейдегі еңбектің жарық көрмеуі соның айғағы» - деген пікірі, түйіндеуі Алаш тақырыбының қаншалық деңгейде жабық болғанын аңғартады.

Алаш қайраткері, үлкен әдебиеттанушы ғалым, тілші, қаламгер, қаншама оқулықтар мен оқу құралдарының авторы Телжан Шонанұлымен бірлесіп қазақ әдебиеті пәнінен оқулық жазған Ахмет Байтұрсынұлындай Алаштың рухани көсемінің 1927-ші жылы Қызылорда қаласында жарық көрген үлкен, құнды еңбегіне алғаш зерттеу жүргізіп, осынау қос тарихи тұлғаның адал еңбегін, ұлты үшін, елі үшін жасаған орасан қызметін де індетіп жүріп іздеген, сөйтіп оқырманға алғашқылардың бірі болып жеткізген тағы да алаштанушы ғалым, профессор Темірбек Қожакеев еді.

Осы Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлы қазақ жастарына арнап жазған оқулық-хрестоматиясының ішінде жарияланған Абайдың «Күз», «Қыс», «Аттың сыны», «Жазғытұры» атты атақты өлеңдеріне, Шоқан Уәлихановтың «Ерте замандағы қазақтың қарулары» атты мақаласына, Ыбырай Алтынсариннің, Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллиннің өлеңдеріне, т.б. сол тұстағы есімдері елге кең жайылған ақын, жазушылардың туындыларына да назар аударады, нақты тоқталады. Телжан Шонанұлының «Сәкеннің тілі», «Халық ауыз әдебиеті», «Евгений Онегиннің аудармасы» атты мақалаларына талдау жасайды, баға береді.

Бір сөзбен айтқанда әлі де қалың қазаққа, өз замандастарына ұзақ жылдар қара құлыптың астында, жасырын жатқан, беймәлім асыл қазынаның, қымбат көмбенің көзін ашады.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында, тоқсаныншы жылдарының басында архив ақтарып, сарғайған қағаздарға үңіліп, шұқшиып отырып осынау сүбелі, кесек-кесек дүниелерді бірнеше кітаптарына арқау етіп, жанкешті еңбек жасаған қайран Темірбек ағаны Алаштануға алғашқылардың бірі болып түрен салған қайраткер, жаңашыл ғалымдардың қатарына жатқызар едім. Әсіресе, жоғарыда астын сызып, атап өткенімдей Төмең Нәзіртану ғылымының көш басында тұрды. Нәзір Төреқұловтың өте бай, аса құнды мұрасына әділ бағасын берді.

Темірбек ағамыз ұстаз, профессор ретінде де ұзақ жылдар қара шаңырақ, білім мен ғылымның ордасы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде студенттерге дәріс оқыған жылдары да осынау Алаш арыстарының артында қалған қымбат мұрасынан көз жазған жоқ. Қызыл империяның қылышы жалаңдап, қатал тыйым салынған тұстарда да өз лекцияларында қазақ әдебиетінің тарихына қатысты құнды мәліметтерді, сирек ақпаратты тақырып арнасында иінін тауып, астарлап, мегзеу арқылы алдында отырған студенттерге жеткізіп отырды.

Төте, тура, атын атап айтпаса да сол қызыл қырғында қыршын кеткен арыстардың туындыларына сілтеме жасап, сатира жанрының нағыз шынайы түрлері, үлгілері сол Ахандар бастап берген мысал өлеңдерден тамыр тартатыны туралы астарлап айтатыны жайында талай шәкірттері естелік жазды, баспасөзде жариялады.

Түйіп айтқанда, әйгілі профессор, ұлағатты ұстаз, қазақ журналистерінің бірнеше буынын оқытып, тәрбиелеп қанат қақтырған қазақтың біртуар перзенті, қайраткер ғалымы Темірбек Қожакеев ағамыз Алаштану ғылымында өз қолтаңбасын қалдырған,

қазір де кітабын қолына алған әрбір оқырманға қымбат, құнды қазына ұсынатын қадірлі тұлға болып табылады. Қолымызда қалған осынау асыл мұра әлі талай ұрпаққа рухани азық болатынына сенімім кәміл.

Биылғы жылы жүзге толып отырған абыз ағамыздың, қара шаңырақ факультет-журналистиканың аңыз деканы, аңыз профессоры болып ел есінде қалған қадірлі ұстазымыздың мерейтойын туған университетіміздің еңбір тұғырлы, тарихи, тағлымды белесінің бірі деп есептеймін.

K. Abdezuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Professor Temirbek Kozhakeyev and alash studies

Abstract. The article examines the contribution of Temirbek Kozhakeyev, a prominent literary scholar, Doctor of Philological Sciences and Professor, to the establishment and development of Alash studies. The aim of the article is to assess the scholar's research into the literary, cultural and sociopolitical heritage of Kazakh intellectuals of the early twentieth century and to determine the significance of his efforts to introduce their creative legacy into scholarly discourse. Particular attention is paid to the recovery of the heritage of Alash intellectuals whose names and works were excluded from academic research for many years during the Soviet period. The article discusses Professor Kozhakeyev's investigations based on archival materials and periodicals published in the 1920s and 1930s, with special emphasis on his studies of the literary, scholarly and cultural activities of Nazir Torekulov. The significance of his books *Zhyl Qustary*, *Kok Sengirler* and *Sara Sozdin Sardarlary* in the historiography of Alash studies is highlighted. The article also examines Kozhakeyev's contribution to the study and dissemination of the literary heritage of Alash intellectuals, including the textbook anthology jointly prepared by Akhmet Baitursynuly and Telzhan Shonanuly. It emphasises that his scholarly investigations sought to recover neglected aspects of Kazakh literary and cultural history under the ideological restrictions of the Soviet period. Attention is also given to his teaching career and his role in educating generations of Kazakh journalists. The article concludes that Professor Temirbek Kozhakeyev made a significant contribution to the development of Alash studies and research on the legacy of Nazir Torekulov. The scholarly and educational significance of the article lies in its historical reassessment of the Alash intellectual heritage and its emphasis on the continuity of national spiritual and cultural values.

Keywords: Temirbek Kozhakeyev, Alash studies, Alash movement, Nazir Torekulov, history of Kazakh literature, Kazakh intellectuals, archival heritage, literary studies, historical memory, national cultural heritage.

К. Абдезулы

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Профессор Темирбек Қожакеев и алашеведение

Аннотация. В статье рассматривается вклад видного ученого-литературоведа, доктора филологических наук, профессора Темирбека Қожакеева в становление и развитие алашеведения. Цель статьи – оценить научную деятельность ученого по изучению литературного, культурного и общественно-политического наследия

казахской интеллигенции начала XX века, определить значение его трудов в возвращении творческого наследия исторических личностей в научный оборот. Особое внимание уделяется проблеме восстановления наследия деятелей движения «Алаш», имена и труды которых в течение длительного времени оставались вне научного изучения в советский период. Рассматриваются архивные изыскания профессора Темирбека Кожакеева, основанные на материалах периодической печати 1920–1930-х годов, в особенности его исследования литературной, научной и культурной деятельности Назира Торекулова. Раскрывается значение трудов ученого «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» в истории алашеведения. Анализируется вклад исследователя в изучение и популяризацию литературного наследия представителей казахской интеллигенции, в том числе учебника-хрестоматии, подготовленного совместно Ахметом Байтұрсынулы и Телжаном Шонанұлы. Подчеркивается, что научные изыскания Темирбека Кожакеева были направлены на восстановление малоизученных страниц истории казахской литературы и культуры в условиях советских идеологических ограничений. Отдельное внимание уделяется его педагогической деятельности и заслугам в подготовке нескольких поколений казахских журналистов. В результате делается вывод о значительном вкладе профессора Темирбека Кожакеева в развитие алашеведения и исследований наследия Назира Торекулова. Научно-познавательная значимость статьи определяется исторической переоценкой наследия движения «Алаш» и раскрытием преемственности национальных духовных и культурных ценностей.

Ключевые слова: Темирбек Кожакеев, алашеведение, движение «Алаш», Назир Торекулов, история казахской литературы, казахская интеллигенция, архивное наследие, литературоведение, историческая память, национальное духовное наследие.

Автор туралы мәлімет:

Әбдезұлы Қ. – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Информация об авторе:

Абдезулы К. – доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Abdezuly K. – Doctor of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License